

שבעים אומות

(י ב). גִּמְרָה. בב"ר פל"ז ות"י ותרגום רב יוסף מבואר שגומר היא אפריקא או אפריקי, והנה אפריקה בלשון הקדמונים היא קרטגו שבתוניס, אך היא רחוקה משאר ארצות יפת, ולכן נראה שכאן הכוונה לפריגיא שבאסיה הקטנה, ובלשון היהודים נקראה "אפריקה", כמצוי שהשמות משתנים מעט מלשון ללשון, ולפי ההיסטוריון היוני הקדום הירודוטוס (ספר ז' 73) הפריגיים ישבו תחילה באירופה בשכנות למקדונים, ונקראו אז "בריגיים", ואח"כ עברו לאסיה הקטנה ושינו שמם ל"פריגיים", והארמנים הם צאצאיהם.

וביומא י' ע"א ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט מבואר שהיא גרממא, ובערוך ערך גרממא בפירוש שני גרס: גרמניא, וכ"ה בתרגום רב יוסף (דה"י א' א' ה') וכן גרס הגר"א ביומא שם, וכתב בשנו"א רפ"ב דנגעים ובאדרת אליהו ריש דה"י דהיינו הארץ שנקראת היום גרמניה, ע"ש, אך להנ"ל שהארמנים הם צאצאי גומר אפשר שגרמניא זו היא ארמניה, והוא כמו שמצוי בלשון רוסית שה"א מתחלפת בגימ"ל, וכיום פריגיא וארמניה שניהם בתחום תורכיה, וכן בפ"י רס"ג כתב "גומר אלתרך", וכוונתו לתורכים שנקראים בערבית "תַּרְקִי".

ובקדמוניות היהודים ליוסיפון כתב שהם הגלאטים (אומה במרכז אסיה הקטנה), ועיין להלן שיש אומרים שהם בני אשכנז בן גומר.

ובעקטאן דמר יעקב (באוצר מדרשים) כתב "גומר זה גימר", וכנראה כוונתו ל"קימרים", שנקראו באשורית "גימריה", והם ישבו באי קרים ובצפון הים השחור עד אמצע זמן בית ראשון שאז גורשו לאסיה הקטנה ע"י הסקיתים, אך להלן יתבאר שכנראה הקימרים הם בני אשכנז בן גומר, וכנראה שהיו עוד "גומריים" זולתם.

ומגוג. ביומא י' ע"א "מגוג זו קנדיא", והיינו האי כרתים, אמנם ביחזקאל כ"ה ט"ז וצפניה ב' ה' מבואר שהפלשתים הם יוצאי האי כרתים, ומבני מצרים הם, על כן נראה עיקר כגירסת הר"ח "מגוג זו גינתא", וכע"ז גירסת כ"י מינכן "מגוג זו קונתא", וגירסת הע"י "גומתא" נראה שהיא שיבוש של "גונתא", ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט ותרגום דה"י "גיתייא", והיא האומה הגותית הידועה שישבו באי סקנדינביה ובזמן הגאונים פלשו לכל ארצות אירופה, ומשלו מאות שנים בכמה מארצות באירופה עד שנפלו מגדולתם ונתערבו בשאר האוכלוסיה, וכ"כ האברבנאל ומוסף הערוך ערך גרממא שמגוג הם הגותים.

ובב"ר פל"ז ות"י ותרגום דה"י כתבו: גרמניא, וכנראה הכוונה לגותים שישבו בגרמניה בהמוניהם.

וביחזקאל ל"ח ב' כתיב: "בן אדם שים פניך אל גוג ארץ המגוג נשיא ראש משך ותבל והנבא עליו", מבואר שמגוג ומשך ותובל הם בארץ אחת, אך להלן יתבאר שמשך ותובל הם באסיה הקטנה, ואפשר שכיום עמים אלו ג"כ יושבים בארצות מערב אירופה, ואם כן כיום משך ותובל הם ג"כ ב"ארץ המגוג" שהיא כינוי כולל להרבה מארצות אירופה (אפשר שהם הארצות הנכללות כיום ב"איחוד האירופאי").

ומְדִי. בירושלמי מגילה פ"א ה"ט וב"ר פל"ז מבואר שהיא ארץ מדי, וכן נראה כוונת הת"י שכתב: תמדי, ובתרגום דה"י יש ג' גירסאות: חמדאי, המדאי, המדן, והכוונה בכולם היא לעיר המדאן שבפרס, והיינו כדאיתא בקידושין ע"ב ע"א: "ערי מדי זו חמדן וחברותיה", ולשיטה אחרת בקידושין שם ערי מדי הם נהוונד וחברותיה, וגם נהוואנד היא עיר ידועה בפרס עד היום.

ולכאורה תמוה הלא מדי היא במרכז אסיה רחוק משאר בני יפת (מלבד תירס שהיא פרס), אמנם בספר היובלים פ"ח כתב שבגורל שהטיל נח באמת נפלה נחלת מדי "ממערב לשני אחיו (גומר ומגוג) עד האיים ועד שפות האיים", וכנראה הכוונה בזה לארץ מקדוניה הגובלת באיי יון, ובסוף פרק י' כתב "וירא מדי את ארץ הים ולא ישרה בעיניו ויבקש מעילם ואשור וארפכשד מאת אחי אשתו וישב בארץ מדקין בקרבת אחי אשתו עד היום הזה ויקרא למושבו ולמושבו בניו מדקין בשם מדי אביהם".

וביומא י' ע"א "מדי זו מקדוניה", וכ"ה בערוך ערך מקדון ובע"י (דלא כהגהת הב"ח), ולהנ"ל הכוונה בזה ששם היתה נחלת מדי אכן באמת לא נתיישב שם.

וְיָנֹן. היא יון הידועה וכמ"ש ביומא י' ע"א יון כמשמעו, ובת"י ותרגום דה"י כתבו שהיא מוקדוניה, וכוונתם ששם נתיישבו גם מזרע יון, ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט: איסוס.

וְתַבְל. בישיעה ס"ו י"ט מבואר שתובל ויון המה "איים רחוקים", משמע שתובל היא אי, אך ביומא י' ע"א תובל זו בית אונייקי, ור"ח גרס: בית איניקי, ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט: ויתיניה, ובת"י ותרגום דה"י: יתיניא, ובב"ר פל"ז: איסיניא, והכוונה בכל אלה היא לארץ ביתיניה שבצפון אסיה הקטנה על חוף הים השחור, ונקראה גם ביתיניקי, וצ"ב דארץ זו אינה אי כלל.

וצ"ל שבזמן ישעיה עדיין דרו בני אותה אומה באיים ורק אח"כ באו ליבשה, או שבתחילה היתה ביתיניה אי ואח"כ העלה הים שרטון ונתחברה ליבשה.

וּמְשָׁד. התרגומים כאן ובתהילים ק"כ וביומא י' ע"א ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט: מוסיא, והיא מוסיא שבצפון אסיה הקטנה דרום לביתיניה.

ובקדמוניות היהודים כתב שמשך הם הקפדוקים, וקפדוקיה היתה במזרח אסיה הקטנה בין ארמניה לפריגיה, וכן בכתובות אשוריות עתיקות נקראת ארץ זו מושכי.

וְתִירְס. בספר היובלים פ"ט כתב "ולתירס יצא החלק השביעי ארבעה איים גדולים בתוך הים אשר יקרבו אל חלק חם", דהיינו שחלקו של תירס הוא ארבע איים גדולים בדרום הים התיכון.

לפי שיטה אחת ביומא י' ע"א ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט וב"ר פל"ז היא בית תרייקי, או: תרקא, או: תורקי, וכן הוא בתרגומים, וכ"כ בקדמוניות היהודים שהם התרקים, והיא ארץ תרקה המזרחית למוקדוניה.

ולפי שיטה שניה היא פרס, ולפ"ז צ"ל שגם הוא מאס בנחלתו ולקח נחלה באסיה סמוך לאחיו מדי.

(י ג). **וּבְנֵי גִמְרֵי אֲשָׁפְנִי.** בתרגום דה"י וב"ר פל"ז: אסיא, והיא הארץ שנקראת בגמרא "עסיא", שבאסיה הקטנה, וכבר נתבאר לעיל שנתיישבו שם הקימרים שכפי הנראה היו מבני גומר, ובהרבה כתובות העתיקות נקראו אומה זו "אישגוז", וכנראה זהו שיבוש לשם "אשכנז", וא"כ נראה שהקימרים הם מבני אשכנז, והיו שקראום "גימר" או "גימריה" ע"ש אביהם.

(אך יש לדעת שמאוחר יותר (בסוף תקופת בית ראשון) כבשו הסקיתים (שהם מבני חת כמו שנתבאר במקום אחר) את אסיה הקטנה ונתערבו בקימריים, ואחר כך גורשו שוב לארצות רוסיה והקוקאז).

והאברבנאל כתב שיש מהם ג"כ בגרמניה, וכן כל הראשונים קוראים לגרמניה "אשכנז", ובתבואות הארץ פ"ה כתב שהיא אומת הגלאטים שבמרכז אסיה הקטנה שלשונם דומה לגרמנית, ואומרים שמהם יצאו הגרמנים.

וְרִיפְת. תרגום ירושלמי: פרכון, ותרגום דה"י: פרכוי, או: פרסווי, ובב"ר פל"ז הדייף.

ובקדמוניות היהודים ח"א פ"ו כתב שהם נקראים פפלגונים, וכ"כ אברבנאל שהם אנשי פאנפלגוניא איטרויאני שבאסיה הקטנה, והיא "פפלגוניה" שעל שפת הים השחור בין פונטוס לביתניא.

וְתַגְרֵמָה. כתב בספר הישר שנחלקו לעשרה משפחות וכולם חונים בצפון (=רוסיה) מלבד אונגר ובולגר (=הונגריה ובולגריה) ופרצינך שהם חונים על נהר הדנובה, וכן באגרת מלך כוזר לר' חסדאי אבן שפרוט כתב שהיו לתוגרמה עשרה בנים, ואחד מהם היה כוזר שממנו יצאו הכוזרים, ולפי ספר הישר שם אחת המשפחות היה "טורקי", ונראה שתוגרמה הם כל הגזע התורכי שהיו בטורקמניסטן ובארץ הכוזרים

ובקוקאז, ומטורקמניסטן פלשו וכבשו את ארמניה ואסיה הקטנה ויסדו שם את ממלכת תורכיה, ולכן נקראת תורכיה בפי האחרונים "תוגרמה", ובב"ר פל"ז: גרמניקיא, ובת"י יחזקאל כ"ז י"ד ושם ל"ח ו' תרגם בית תוגרמה "מדינת גרממיה", ונראה דהכוונה לארמניה שנתבאר לעיל שנקראה אז גרמניה, וכיום היא בתחום תורכיה.

ובתרגום ירושלמי ותרגום דה"י: ברבריא, וכנראה היתה ארץ בתחום תורכיה שנקראה כן.

(י ד). **וּבְנֵי יוֹן אֱלִישָׁה**. בתרגומים וירושלמי מגילה פ"א ה"ט וב"ר פל"ז: אלס, ובת"י יחזקאל כ"ז תרגם מאיי אלישע "ממדינת איטליא", ולכאורה קשה הרי איטליה אינה אי, ועוד ש"איי" הוא לשון רבים, ואפשר שהכוונה לאיים שבסביבות איטליה כמו סיציליה וסרדיניה וקורסיקה, וכן האברבנאל כתב שהיא סיציליה. ובכתובות העתיקות קראו לאי קפריסין "אלישיה".

וְתַרְשִׁישׁ. בירושלמי מגילה פ"א ה"ט ובתרגומים: טרסס, או: טרסיס, או: טרסוס, ובקדמוניות היהודים כתב שהיא קיליקיה, והאברבנאל כתב שהיא בין סוריה לאסיה הקטנה, והיא עיר הנמל טרסוס שבצפון סוריה, שהיתה נקראת פעם "קיליקיה".

כְּתִימִם. ביחזקאל כ"ז "איי כתיים" משמע שישבו בכמה איים, ובספר חשמונאים נקראת יון כיתים, וכנראה שכנו בקבוצת איים בתחום יון, אמנם בתרגומים וב"ר פל"ז מבואר שכיתים היא איטליה, וכן הוא בתרגומים בפרשת בלק בפסוק וציים מיד כיתים, וכן מסופר בספר הישר ויוסיפון שבני כיתים נתיישבו בבקעה באיטליה ופרו ורבו ונתרחבו עד שכבשו את כל איטליה.

וצ"ל שבתחילה היו סמוך לארץ יון אביהם ואח"כ עברו לאיטליה (והרומאים היו אומרים שהם צאצאי הטרויאנים שהיו בעיר טרויה שביוון ונחרבה במלחמה גדולה שעשו עליה היוונים, ולהנ"ל אולי אמת בפיהם).

ובת"י יחזקאל שם תרגם איי כתיים "מדינת אפוליה", וכנראה כוונתו לארץ פוליה שבדרום מזרח איטליה, ובירושלמי מגילה פ"א ה"ט: אביה, ובת"י: אכזיא, ובתרגום דה"י אכזוויא, ואפשר שהכוונה באלו לאכיה אי גדול במרכז יון, או אובויה, אי בקצה יון.

ובקדמוניות היהודים כתב שהעברים קוראים כיתים לכל האיים ורוב מדינות הים.

וְדִדָּנִים. בדברי הימים כתיב: ורודנים, ומבואר בתרגומים שהיא דרדניא (צפונית למוקדוניה, כיום סרביה).

(י ה). **מֵאֵלָה נִפְרְדוּ אֵיִי הַגּוֹיִם בְּאַרְצֵתָם אִישׁ לְלִשְׁנֹו לְמִשְׁפַּחְתָּם בְּגוֹיָהֶם**. אך להלן בבני חם כתוב: למשפחתם ללשנתם בארצתם בגויהם, ובבני שם כתיב: למשפחתם ללשנתם בארצתם לגויהם, ונראה מזה שבבני יפת כל ארץ נחלקה לכמה לשונות, וכל לשון נחלקה לכמה אומות ומשפחות, ובבני חם כל משפחה נחלקה לכמה לשונות שבכמה ארצות ואומות, ובבני שם כל משפחה נחלקה לכמה לשונות שבכמה ארצות, וכל לשון וארץ נתחלקה לכמה אומות.

עוד חילוק יש שבבני יפת כתוב מאלה נפרדו **אֵיִי הַגּוֹיִם**, ובחם ושם לא נזכר איים, ונראה מזה שבני חם ושם נתיישבו ביבשה ורק בני יפת נתיישבו באיים, וכן בישיעה ס"ו י"ט מבואר שתובל ויון המה "איים רחוקים", ובירמיה ב' י' ויחזקאל כ"ז ו' נזכרו "איי כתיים", וביחזקאל שם כ"ז נזכרו "איי אלישה", ובספר היובלים סוף פרק ח' כתב: "זאת הארץ אשר יצאה ליפת ולבניו וחלק נחלתו אשר לקח לו לעולם ולבניו לדורותיהם עד עולם איים גדולים חמשה וארץ גדולה בצפון, אפס כי קרה היא, וארץ חם חמה היא, וארץ שם לא חמה ולא קרה כי מעורבה היא מקור וחום" ונראה שהיו לו חמשה איים גדולים בים התיכון והים האגאי וכן את כל הארצות הקרות של אירופה ורוסיה.

אמנם בדברי חז"ל שנביא להלן מבואר שהרבה מעמי יפת היו בארצות אירופה ובאסיה הקטנה, וצריך לומר שבתחילה ישבו כולם באיי יון או סקנדיביה (מלבד מדי ותירס שנתיישבו מיד ביבשה כמו שיבואר להלן) ואח"כ כשנתרבו עברו הרבה מהם ליבשות קרובים או רחוקים, ועוד אפשר שחלק מארצות אירופה היו אז איים רבים וברבות השנים העלה הים שרטון ונתחברו יחד, ובמדרש הגדול (להלן פסוק ל"ב) כתב: "ליפת מדינות מ"ד איים ל"ג לשונות כ"ב... לחם מדינות ל"ד איים ל"ג לשונות כ"ד... לשם מדינות כ"ו איים ל"ג לשונות כ"ו...", ולא ידוע מקורו, מ"מ מבואר מדבריו שבזמן מאוחר יותר כבר לא היו בני יפת שוכני איים יותר משאר האומות.

(י"ב). **וְאֵת רֶסֶן.** ת"י תלסר, ותרגום ירושלמי תלסר, וביומא י' ע"א "רסן זה אקטיספון", ורס"ג פ' מדאין, ובאוצה"ג גיטין ס"ט ע"א הביא מפירוש רב שרירא גאון: "מחוזא אלמדאין והיא רסן בין נינוה ובין כלח", ובתשובות הגאונים הרכבי ס' ת"ד כתב אחד הגאונים: "מחוזא היא רסן והיא היתה מדינת המלכות", והנה מפורש כאן שרסן היא בין נינוה ובין כלח, ונינוה היא באשור כידוע (עי' מלכים ב' י"ט ל"ו ועוד, וכן מפורש כאן שאשור בנה את נינוה).

ובגיטין ו' ע"א אמר' "עד היכן היא בבל כו' ורב יוסף אמר מחלוקת ליוחסין אבל לגיטין דברי הכל עד ארבע תניינא דגישא", ובתשו' רב שרירא גאון בתשוה"ג שערי צדק ח"ג שער ב' ס' ל' גרס: "עד ערבה תניינא דגישא דמחוזא", מבואר שמחוזא היתה בקצה בבל, דהיינו בצפון עירק ששם היתה ארץ אשור, וברש"י קידושין ע"ב ע"ב (ד"ה ממחזייתא) כתב: "ואין מחוזא בתוך גבול בבל האמורים לענין יוחסין", ובתוס' רא"ש תענית כ"א ע"ב (ד"ה א"ל לרב נחמן) כתב: "ר"נ הוה במחוזא בסוף תחומי בבל", ועי' חולין י"ח ע"ב "אמר ליה אביי לרב יוסף והא רבנן דאתו ממחוזא אמרי אמר רבי זירא משמיה דרב נחמן מוגרמת כשרה", ופירש רש"י "ואנו מבבל נהיגין ביה איסורא", הרי שהיה מרחק בין מחוזא לשאר בבל.

אך צ"ע דהא ביומא נ"ד ע"א משמע שרבה מלך באתריה דרב יוסף משמע שמחוזא היתה קרובה לפומבדיתא, וכ"כ באגרת רב שרירא גאון שמחוזא מן פומבדיתא הות, וצ"ל שאע"פ שהיתה רחוקה מפומבדיתא מכל מקום היתה באותו מחוז שלה (וע"ע כתובות נ"ד ע"א, ואכ"מ).

(י"טו). **וְאֵת חַת.** בריש פרשת חיי שרה (ועוד הרבה מקומות) מבואר שאברהם קנה את מערת המכפלה מאת בני חת, וכן עשו שהיה דר בבאר שבע לקח שני נשים חתיות, ובסוף פרשת תולדות אמרה רבקה "אם לקח יעקב אשה מבנות חת כאלה מבנות הארץ", משמע שהיו הרבה מבני חת בדרום הארץ, וביהושע א' ד' כתוב "מהמדבר והלבנון הזה ועד הנהר הגדול נהר פרת כל ארץ החתים ועד הים הגדול מבוא השמש יהיה גבולכם", מבואר ש"ארץ החתים" כולה היתה אז בתוך גבולות הארץ המובטחת, ובשופטים א' כ"ו מבואר שהאיש שגילה את פתח העיר לוז הלך עם משפחתו אל "ארץ החתים" ובנה שם עיר ושמה לוז עד היום הזה, מבואר שהיה שטח מארץ החתים שלא נכבש על ידי ישראל, וכנראה היה זה במקומם של סוריה ולבנון.

ואח"כ הוגלו החתים ממקומם על ידי סרגון מלך אשור, ובספר "המקרא לאור הארכיאולוגיה" הובאו ראיות שהאומה הידועה הנקראת "סקיתים" שהיו ברוסיה וארצות הקוקאז, הם צאצאי החתים, ובלשון היוונים נשתנה שמם ל"סקיתים", בתקופת שלטון החתים באסיה הקטנה היו שמות מלכיהם דומים לשמות מלכי החתים הקדמונים, וכן כתבם היה ככתב החתים, אך לשונם הושפע רבות מלשון הקימרים (שנתבאר לעיל שהם מבני אשכנז בן גומר) שישבו לפנייהם באסיה הקטנה ונתערבו בהם.

ידוע שבסוף תקופת בית ראשון פלשו הסקיתים דרומה לסוריה ולבנון וצפון א"י, והחריבו וכזזו אותם, וגם בנו שם ערים גדולות כמו בית שאן שנקראה על שמם ביונית "סקיתופוליס" (=עיר הסקיתים), ולפי הנ"ל

נמצא שלא היתה זו סתם 'פלישה' אל ארץ לא להם אלא חזרה לארץ מולדתם, ובאגרות תל עמרנא¹ נמצאו אגרות בלשון אכדית מכל מלכי א"י וסוריה הזועקים למלך מצרים אמנחותפ הד' שעם זר כובש את הארץ ומעלה באש את כל ערי המלך, ומלכי גזר אשקלון ולכיש כבר כרתו עמם ברית, נזכר שם שנלחמו גם ע"י ספינות, דהיינו שבאו מאנטוליה גם דרך היבשה וגם הדרך הים התיכון, עם זה מכונה באגרות "חיתים" "חבירו" או "אישגוז", וברור שהם הסקיתים ששמו המקורי היה "חיתים", וכיון שהיו מעורבים בהם גם הקימרים בני אשכנז נקראו ג"כ "אישגוז" (אח"כ גורשו הסקיתים שוב לארצות רוסיה והקוקאז).

(י כה). **וְשֵׁם אֶחָיו יִקְטָן**. בפ' רס"ג תרגם יקטן "קחטאן", וכוונתו לשבטי דרום ערב שנקראו בערבית "בְּנֵי קחטאן", ששם בני יקטן כדלהלן.

(י כו). **וְיִקְטָן יָלַד אֶת אֱלִמּוּדָד וְאֶת שָׁלָף**. בפירושו "מאור האפלה" (לאחד מחכמי תימן מזמן הראשונים) פ' "הם חופי ים", וכוונתו שמקומם הוא בדרום תימן בחוף הים.

וְאֶת חֲצַרְמוֹת. פ' המאור האפלה "חצ'רמות", והוא מחוז במזרח תימן הנקרא בערבית "חד'רמות", ויהודי תימן קראוהו "חצרמות".

ובב"ר ל"ז ח' איתא: "רבי הונא אמר מקום הוא ששמו חצר מות שהן אוכלים כרישים ולובשים כלי פפייר ומצפים למיתה בכל יום, רבי שמואל אמר אפילו כלי פפייר אין להם".

וְאֶת יֶרֶח. פ' המאור האפלה "ארץ אבן קמאר כגון צ'פאר קלאהת ואל שחר", והם מקומות בדרום תימן.

(י כז). **וְאֶת הַדּוֹרֶם**. פ' המאור האפלה "דמאר", והיא עיר בתימן דרומית לצנעא.

וְאֶת אוֹזַל. כך מקובל אצל התימנים לקרוא לעיר "צנעא" שבתימן.

וְאֶת דִּקְלָה. פ' המאור האפלה "יזאל, וי"א דקלה מן דקלים, לפי שיש בה דקלים", והיא עיר בתימן הנקראת "ביחאן".

(י כח כט). **וְאֶת שָׁבָא. וְאֶת אוֹפִיר וְאֶת חוּילָה וְאֶת יוֹכָב**. פ' המאור האפלה: "אלו ארצות המחצבים שבמזרח", וידוע שבארץ אופיר היה הרבה זהב כמבואר במלכים (א' י' י"א) שחירם הביא משם זהב באניות וכן בהרבה מקומות נזכר כתם אופיר, וכן בארץ החוילה היה זהב כמ"ש לעיל (ב' י"א) "ארץ החוילה אשר שם הזהב", וכן בארץ שבא היה זהב כמ"ש בתהילים (ע"ב ט"ו) "ויתן לו מזהב שבא", ובאוצר ישראל ערך אופיר כתב: "גם החכמים הקדמונים פליניוס וסטרבא מספרים כי בארץ ערב נמצא זהב טוב מאד למכביר... והוא מזוקק מאד מטבעו עד שאין צורך לזקקו ולצרפו מסיגים, ובאמת כמעט כל המקומות בכתבי הקודש שהצטיינו בעת ההיא במכרה הזהב כמו חוילה ושבא ועוד היו כלם בערב, גם בשרידי הכתובות בכתב היתדות נמצא פעמים רבות השם אופיר בתור שם מקום בארץ ערב על שפת ים הפרסי".

(י ל). **וַיְהִי מוֹשְׁבָם מִמֶּשָׁא בְּאֶפְסָה סְפָרָה הָרַקְדָם**. פ' רס"ג "משא מֶפֶה. ספרה מְדִינָה" (שני ערים בערב המפורסמות מאוד אצל המוסלמים), ובמדרש מאור האפלה כתב: "ממשא באכה ספרה. מֶפֶה עד קצה המזרח, משא מֶפֶה, ויתריב (=מְדִינָה) ואלחג'אז (=חֶגְז', מחוז בצפון ערב) ואלטאיף וג'דה (=טאיף וג'דה), ערים על יד מֶפֶה) וארץ נג'ד (מחוז בין מֶפֶה למְדִינָה) והשפלה אשר כנגד נג'ד שבאקלים השני. הר הקדם. הוא צנעא ומחוזיה", וביאור דבריו שהכתוב מונה את המקומות מצפון לדרום, מֶפֶה בואכה מְדִינָה עד צנעא שבתימן שהיא "הר הקדם".

¹ אגרות שנמצאו בתל עמרנא שבמצרים, וראה בספר "המקרא לאור הארכיאולוגיה" בארוכה שזמן אגרות תל עמרנא היה ללא ספק בסוף תקופת בית ראשון, הלשון האכדית בה נכתבו האגרות מוכיחה שנכתבו ע"י עמים שהיו זמן ארוך תחת שלטון האשורים, כמו כן נמצאו בתל עמרנא כלים מיקניים כמו שהיו ביוון בתקופה ההיא, ולא כמו שטענו החוקרים בעבר לשייך את האגרות הללו לתקופה הרבה יותר מוקדמת, ועל פי זה חשבו שה'חבירו' הם בני ישראל.

ובשו"ת הרשב"א ח"ה סי' קכ"א הובאה תשובת רב שרירא ורב האי שכתבו: "ואף עד עכשיו יש בערב מי שהם בני הערביים ישמעאלים ובני יקטן שמנהגם כן".